

Selma Lagerlöf och Henrik Pontoppidan

af Margareta Brandby-Cöster

Redan i det yttre levnadsloppet finns likheter mellan den danske diktaren och författaren Henrik Pontoppidan och Selma Lagerlöf. Han föddes 1857 och hon 1858. Han dog 1943 och hon 1940. Selma Lagerlöf fick nobelpriset 1909. Pontoppidan fick det tillsammans med Karl Gjellerup 1917 och då satt Selma Lagerlöf i Svenska Akademin sedan 1914 och skrev i brev i januari 1916 till akademiledamoten Per Hallström:

Jag skulle helst vilja ge Brandes priset, och om han inte kan få det, så röstar jag helst på Troels Lund. Men jag skulle också gärna ge min röst till Pontoppidan eller Knudsen. (Ur Rolf Arvidsson, "Selma Lagerlöfs brev till Per Hallström" i *Lagerlöfstudier 1966* utg. av Selma Lagerlöf-sällskapet, Lund: CWK Gleerup, 1966, 20)

Selma Lagerlöf och Henrik Pontoppidan verkade alltså inom samma tidsperiod, vilket sannolikt gav dem tidsmässigt gemensamma förutsättningar. Pontoppidan kom från grundtvigska kretsar. Hans far var präst i Randers. Själv verkade han en tid som folkhögskollärare på broderns, Morten Pontoppidan, folkhögskola på Själland och kom under den perioden att se uppenbara risker med den grundtvigska gemenskapen, som likt all annan gemenskap hotades av sekterism och trångsynthet. Hos Pontoppidan växte en kritik fram mot en försnövad kristendom.

I nästan allt Pontoppidan skrev finns en uppgörelse med kyrkan. Han har sina rötter i kyrkan, men han har också ett klivet förhållande till den. Han är bunden till kyrkan och samtidigt kritisk gentemot den. Hans kritik är en kritik inifrån och han angriper kyrkan när den uppmuntrar till verklighetsflykt och fantasteri, och bekämpar uppfattningen att verkligheten finns någon annanstans och att jordelivet inte är gott nog. I *Tidehverv* skriver Tage Schack i september 1943, alltså en månad efter Pontoppidans bortgång, en artikel, "Henrik Pontoppidan og Kirken". Han går i sin artikel igenom Pontoppidans böcker och utreder på vilket sätt hans kyrko- och kristendomskritik kommer till uttryck. Att kritiken av kyrkan och bekännelsen till troheten i det jordiska är två sidor av samma sak påpekar Schack när han skriver, (sid.78): "Saa forstaar vi ogsaa, at følgende Ord fra Pontoppidans Erindringer (*Arv og Gæld*) er Udtryk for noget væsentligt i hans Forfatterskab.":

Hvor vilde vi Mennesker ikke alle være ilde fjerne, dersom vi altid skulde nøjes med, hvad der strengt retfærdigt tilkommer os. Selv de af Skæbnen mest begunstigede, endogsaa Verdens rigeste og mægtigste Mænd, gaar ud af denne Tilværelse som insolvente Skyldnere. Fra Vuggen til Graven lever og opretholdes vi allesammen af Kærlighedsgjerninger. Den, som ikke har erkendt dette, har aldrig virkelig levet.

Det finns anledning att tro att Selma Lagerlöf hade tagit intryck av Pontoppidan. Han debuterade redan 1881, alltså 10 år före Selma Lagerlöf. Han skrev *Det forjættede land* 1891, samma år som *Gösta Berlings saga* utkom. Utan ha läst mer än en del av Pontoppidans böcker, har jag vid

läsningen uppfattat, att här finns något jag redan har mött, nämligen hos Selma Lagerlöf. Särskilt mellan några av Lagerlöfs och Pontoppidans böcker finns det likheter som får mig att tro att Pontoppidan haft betydelse för Selma Lagerlöf. De böcker som jag särskilt tänker på är *Det forjættede Land* och *Isbjørnen* av Pontoppidan och *Gösta Berlings saga*, *Jerusalem* och Löwensköldböckerna av Lagerlöf.

Vad jag kan förstå har litteraturvetarna inte i någon högre grad utvecklat detta. Några har noterat likheter, t ex Knut Ahnlund (1923-2012), som skrev doktorsavhandling om huvudlinjerna i Henrik Pontoppidans författarskap (1956) och Lars Ulvenstam (1921-2017) som skrev doktorsavhandling om Löwensköld-trilogin av Selma Lagerlöf (1955), men ingen har menat dessa likheter vara av större vikt. Jag skall här bara kort antyda vad jag tycker mig ha sett och menar att de parallella dragen i böckerna är teologiskt intressanta.

L I K H E T E R S O M S P E L A R R O L L

Första gången jag på allvar fick den underliga känslan att redan ha läst det jag höll på att läsa i en bok jag inte tidigare sett, var när jag kom till den andra delen av Pontoppidans *Det forjættede Land* från 1891. Boken börjar:

Der gik en mand og pløjede oppe på de høje agre nordenfor Vejlby. Det var en højtbygget skikkelse i en grov sækkelærreds kittel, med røde muffediser om håndleddene og plumpe skaftestøvler, hvorfra stropperne stak op på bægge sider af benklædernes knæposer. På hans hoved sad en falmet plyshat, under hvis kvarterbrede skygge der hang et langt, af sol og vind bleget nakkehår, og ned over hans bryst bølgede et stort, lyst skæg, der undertiden af blæsten førtes hen over den ene skulder. Hans ansigt var magert, panden smal og dybt indsunken over tindingerne, øjnene store, lyse, milde.

Var hade jag läst detta tidigare? Jo, i inledningskapitlet till Selma Lagerlöfs roman *Jerusalem*, som skrevs 1901-02, står det:

Det var en ung karl, som gick och plöjde sitt träde en sommarmorgon. Solen sken ljuvligt, gräset var vått av dagg, och luften var så frisk, så att det kunna inga ord beskriva. Hästarna voro smått yra av morgonluften och drogo fram plogen som på lek. De hade en helt annan lunk än den vanliga, karlen fick nära nog springa för att kunna följa dem.

Jorden, som vändes upp av plogen, låg svartbrun och sken av fukt och fetma, och han, som plöjde, gick och gladde sig åt att snart få så råg där.

Även om Pontoppidan beskriver mannen medan Lagerlöf beskriver åkern och hästarna, så finns där en ton, en doft, ja, en rytm i ordvalet, som får mig att haka till. Vidare: I *Det forjættede land* förekommer huvudpersonen, prästen Emanuel Hansted, men också pastor Petersen, som beskrivs som en litet grovhuggen, traditionell präst med mycket erfarenhet. Han står för en luthersk kyrklighet som skiljer sig från Emanuel Hansteds himmelslängtande fromhet. I ett samtal dem emellan beskriver Petersen sin barndoms gudstjänster:

Ak ja, den gamle, gode tid! Jeg søger ofte min trøst og styrker mit håb ved at tænke tilbage på min barndoms herlige højtidstage, på en sådan klar, stille søndagmorgen ude på landet, da kirkeklokkerne ringede helligdagsfreden ud over de grønne marker og ind i de festligt stemte sind; da landsbyens gårdporte åbnedes, og de pyntede bønderfamilier agede til kirken i den velpudsede stadsvogn med blankstriglede heste ... ikke for at høre interessant nyt af en "åndrig" prædikant, ikke for at være med på det allersidste opsigtvækkende fra teologernes forfængeligheds-marked, men for troskyldigt at bekræfte den gamle pagt, for som tillidsfulde børn at samles i den fælles Faders skød, synge til hans ære, modtage hans velsignelse og derpå vende styrkede og beroligede hjem til livets alvor og livets glæde.

Förkunnelsen som ett tilltal för livets skull istället för som en sorts andlig akrobatik framställs här. I *Jerusalem* framskymtar samma tanke hos Selma Lagerlöf. Hon beskriver kyrksamheten i dalasocknen vid den tiden då väckelsen kommer och berättar att den var god, men att det inte berodde på att prästen var någon särskilt framstående förkunnare. Nej, syftet med gudstjänstbesöket var inte underhållning. Selma Lagerlöf skriver:

På den tiden gick man i kyrkan för att ära Gud och inte för att bli road av en vacker predikan. När man sedan strävade hemåt på den blåsiga landsvägen tänkte man: "Vår Herre har nog lagt märke till att du har varit i kyrkan denna kalla dag."

Detta var det viktiga, sedan kunde ingen rå för, om inte prästen hade sagt något annat än just detsamma, som man hade hört honom säga alla söndagar, sedan han fått pastoratet.

Men, sanningen att säga, var det nog så, att de flesta voro alldeles nöjda med vad de fingo höra. De visste, att det som prästen läste upp för dem, var Guds ord, och därför tyckte de att det var vackert.

I en liten berättelse som heter *Isbjørnen* (1887) berättar Pontoppidan om en märklig präst. Han har efter mycket möda blivit präst och blir missiverad till Grönland. Där lever Thorkild Müller länge och blir ett med befolkningen. Han gifter sig med Rebecka och får många barn. Men så en dag drabbar hemlängtan honom, och han beger sig tillbaka till Danmark, där hans grova sätt och hans förfallna gestalt inte passar in bland kollegerna. Därför skall det nu bli visitation. Biskopen skall komma och få honom bort från församlingen. Müller är gammal och ful, han är ensam och förfallen. Pontoppidan berättar:

Allerede før klokkerne begyndte at ringe sammen, var den lille kirke stuvende fuld af folk. Hver plads - lige op til de to rækker rørstole og den højryggede kurvestol i koret, som var bestemt til bispen og hans følge - optoges af en højtidelig og højtidsklædt forsamling, der i bekymring og spænding ventede på, hvad denne dag ville bringe.

Pontoppidan berättar hur biskopen har förberett sig för dagen men också hur Thorkild Müller har planerat det hela. Tiden för gudstjänsten är nu inne. Müller har inte kommit och långt om länge inleder man med altartjänsten:

Pludselig blev der røre henne mellem præsterne, provsten rejste sig og nikkede til degnen, der fik travlt og smuttede ud. Lidt efter hørte man døren op til prædikestolen blive åbnet og trappen

knirke under trin... Endelig! - Nu var han der! ...

Men Thorkild Müller kommer inte. När gudstjänsten är slut uppdragas det att han har gett sig iväg under natten. Han har bara tagit sina hundar och sin ekkäpp med sig. På hans dörr hänger en lapp med några korta avskedsord: ”I har de tyranner, som I fortjener.” Berättelsen slutar: ”I Søby og Sorvad har man siden intet hørt fra Thorkild Müller. Man fik blot at vide, at han straks var rejst tilbage til Grønland. Måske lever han deroppe endnu.”

En gammal ful och förfallen präst skall alltså jagas bort och detta är slutet på historien. Det är på näst sista sidan i boken som vi fortfarande väntar på att han skall dyka upp i kyrkan och det är då orden står där: ”Äntligen stod prästen i predikstolen.” Men så stod det väl inte? Nej, inte riktigt, men nästan: ”Endelig! - Nu var han der! ...” Plötsligt går den här berättelsen ihop med en annan. Om en annan präst. Men inte en gammal ful och förfallen, utan en ung och vacker präst - Gösta Berling! ”Äntligen stod prästen i predikstolen”! Och när han står där är det inte i slutet av historien utan i början. Boken börjar med att det skall bli biskopsvisitation. Också han skall jagas bort. Vi känner igen beskrivningen av församlingen där i kyrkan på visitationsdagen från Pontoppidans berättelse. Selma Lagerlöf skriver:

Han hade supit så förfärligt, att han inte på flera veckor hade kunnat sköta sin tjänst, och församlingen hade måst klaga på honom, först hos hans prost och sedan hos biskop och domkapitel. Nu var biskopen kommen till socknen för att hålla råfst och visitation. Han satt i koret med guldkorset på bröstet, skolpräster från Karlstad och präster från grannförsamlingarna sutto runtomkring honom.

Men här blir förloppet till en början annorlunda än i Pontoppidans berättelse. Här går alltså Gösta Berling på predikstolen och håller en strålande predikan, och hela visitationen tar en ny vändning. Gösta Berling får stanna kvar i församlingen, och hade det inte varit för Kristian Bergh så hade väl allt varit gott och väl. Han är kusk när biskopen far från församlingen och passar då på att skälla ut biskopen för att han kommer och visiterar Gösta Berling, och så kör Kristian Bergh i rasande fart iväg med en vettskrämd biskop. Det är nu Gösta Berling förstår att han inte kan stanna kvar.

När morgonen kom, var prästen borta från prästgården. Han hade inte brytt sig om att stanna och försvara sig. Gud hade drivit gäck med honom. Gud ville inte hjälpa honom. Han visste, att han skulle bli avsatt. Gud ville det så. Han kunde så gärna gå med ens.

Detta är början på Gösta Berlings historia, och det blir slutet för Thorkild Müller. Båda lämnade sina tjänster. Båda hade svårt för livet men sökte efter gemenskapen. En märklig likhet finns det dock i de båda berättelserna – eller hur?

Varför uppmärksammar jag nu de här likheterna? Jo, om det är så att Selma Lagerlöf tagit intryck av Pontoppidans berättarstil, så kan man väl förmoda att hon också påverkats av och känt igen den teologiska inriktning han hade, den kyrkokritik och den kristendomskritik han drev. Selma Lagerlöf hade ju också själv, i mycket av det hon skrev, en kritik av den pietistiska fromhetstypen, medan hon fann ett fäste i den lutherska tron med dess syn på Ordet, skapelsen, kallelsen och det jordnära

livet. Vid en jämförelse mellan Henrik Pontoppidans *Det forjættede land* från 1891 och Selma Lagerlöfs Löwensköld-böcker från slutat av 1920-talet, finns också ytterligare en påtaglig, teologiskt intressant likhet.

TVÅ BRÖDER I TRON - TEOLOGISKA LIKHETER

I *Det forjættede land* är huvudpersonen Emanuel Hansted. Som ung präst beger han sig från Köpenhamn och en högreståndsmiljö, ut till landet, där han söker och får tjänst. Han gifter sig med en bondflicka, Hansine, men det enkla lantliv han eftersträvar blir till skada, inte minst för hans familj och de människor han är omgiven av.

Roten till det onda är Hansteds egen religiositet och självupptagenhet, som hela tiden gör honom blind för verkligheten sådan den är. Härmed blir det också omöjligt för honom att se sig själv som den han är. När han skall försöka finna livets mening går han ständigt in i sig själv och lyssnar bara till sin egen röst, även om han kallar den för Guds röst. Någon enda gång faller täckelset från hans ögon, som då hans lille son blir sjuk och dör och han klart kan se hur tragiskt livet kan vara. Samtidigt kan han inte uthärda vad han ser, och så sluter han på nytt sina ögon för verklighetens krav och plågor. Det hela slutar med att han bryter ihop och så småningom dör. Först efter hans död blir hans hustru fri att leva sitt eget liv även om hon redan tidigare har lämnat honom och sänt honom tillbaka till Köpenhamn och hans ursprungliga sammanhang, där hon tror att han skall kunna återfinna mening och sammanhang i tillvaron. Det står i slutet av tredje delen av boken:

Først nu, da Emanuel er borte, og hun kan tænke på ham uden uro, uden bekymring og uden bitterhed - først nu synes hun rigtigt at eje ham, at turde give ham sin fulde fortrolighed og sin hele kærlighed.

Det religiösa livet skildras här, precis som i Löwensköld-böckerna, som ett jag-centrerat liv som ödelägger livet för de andra. Samtidigt som Pontoppidan beskriver detta föröddas liv berättar han också om ett annat liv, det du-centrerade och verkliga liv, som framför allt blir tydligt i Hansine. Hon lever på ett mer jordnära och vardagligt sätt. Hon vågar dela både glädjen och sorgen med dem hon lever tillsammans med, och hon upptäcker tidigt att Emanuel inte kan leva. På ett ställe i boken står det: "Hun havde lært, at lykken her i livet bestod i at have sin rod i egen jordbund og vokse i lyset af den hjemlige himmel - hvor lav og trang og solforladt denne end var." På samma sätt som Selma Lagerlöfs dalkulla Anna Svärd håller samman livet när det trasas sönder, förstår Hansine att leva med sitt livs begränsningar utan att gå under i dem.

En liknande synpunkt framkommer hos pastor Petersen, som alltså är av en mer jordbunden natur än pastor Hansted. Han säger:

Jeg veed af erfaring, hvor svært det falder, når man har drømt om at blive profet og helgen, da at forlige sig med tanken om at være en slet og ret pastor Petersen. Jeg veed, hvor langt mere selvovertindelse der kræves for at bøje sig ind under den sande kristendoms lov, lighedens og broderskabets lov: at gøre sig til eet med sine omgivelser, - hverken større eller ringere, hverken værre eller bedre!

Han har upptäckt att det verkliga livet är tillräckligt och gott nog, och att man får söka det utlovade landet mitt i jordelivets elände, inte bara hinsides.

Med Emanuel Hansted såväl som med prästen Karl-Artur Ekenstedt (i *Charlotte Löwensköld* och *Anna Svärd*) är det däremot så, att fromheten begränsar deras värld till att bli endast deras egen värld, en splittrad värld och därmed dör livet. Hansine, såväl som Charlotte Löwensköld och Anna Svärd, tar istället emot livet som en uppgift, där omvärlden, plikten och uppgifterna ger mening och glädje i kampen.

I Selma Lagerlöfs författarskap möter vi alltså, precis som hos Henrik Pontoppidan, kritiken mot det religiösa svärmeri som föraktar världen och som i sitt upphetsade sätt att känna och tänka söker det som inte går att få, nämligen det fullkomligt goda, det totalt lyckliga och helt och hållet sanningsenliga livet. Såväl Selma Lagerlöf som Henrik Pontoppidan lyfter därför fram det liv som knyts till vardagens gärning, till jordelivets gemenskap under goda dagar och i svåra tider. Där, i det pliktens liv som inte behöver motiveras utifrån Guds vilja, men som växer ur medmänniskans krav, blomstrar livet och kärleken mitt i dubbelydighetens liv, under Guds försyn.

Min doktorsavhandling från 2001, *Att uppfatta allt mänskligt. Underströmmar av luthersk livsförståelse i Selma Lagerlöfs författarskap*, finns nu att köpa i nytryck i nätbokhandeln, t ex på Adlibris, Bokus etc.